

Šibolet socialistického realizmu

(Uplatnenie pojmu v reflexii literatúry prvej polovice 70. rokov)

VLADIMÍR BARBORÍK, Ústav slovenskej literatúry SAV, Bratislava

VLADIMÍR BARBORÍK: The Shibboleth of Socialist Realism (Applying the Technical Term in Reflection of Literature Written in the First Half of the 1970s)

SLOVENSKÁ LITERATÚRA 63, No. 1, p. 1 – 15.

The paper The Shibboleth of Socialist Realism deals with applying Socialist Realism as a technical term in the domestic reflection of literature written in the first half of the 1970s, i.e. at the outset of cultural normalization as part of social normalization. As opposed to the previous decade, the field of literature underwent fundamental changes; literature and its reflection were subjected to power. The requirements of the regime were conveyed through ideology. At that time the technical term Socialist Realism was brought back into use as part of both conception and literary criticism. It was restored by the regime as part of ideological control of literary field. Socialist Realism as a dominant direction paradigm was inaugurated and established as the only obligatory norm in literary practice at the turn of the 1950s. Reestablishing the concept after two decades posed a paradox as there was disproportion between the frequent use of the term in the contemporary thinking and the results of the creative practice at that time. Little of what has been preserved to date (from the reader's or literary historian's point of view) can be labelled as Socialist Realism. As opposed to the 1950s, the functional content of the term changed. A variety of methods became acceptable within its framework, therefore Socialist Realism could no longer represent the only method (like it did in the first half of the 1950s), as a result of which it stopped functioning as the binding guideline in terms of technique or subject – and lost a clear meaning. It was quite a frequent expression used in critical practice, however, none of those who used it tried to define it by means of the language immanent in literary reflection. The term thus lost its value as a criterion and therefore also its practicality, but it maintained its symbolic (ritualistic) value with regard to the contemporary regime. It became a shibboleth in both meanings of the word: „as an outdated idea, principle or phrase, which are no longer accepted by most people as important or adequate for present“ as well as a „rule, convention, word, which sets one group of people apart from another“, i.e. the writers and critics in the period of normalization who were at least on the outside willing to declare their loyalty to the regime, and those who did not do so.

Key words: Socialist Realism, literary criticism, the 1950s, normalization

Pojem socialistický realizmus v slovenskej literatúre a literárnej reflexii druhýkrát ožil v sedemdesiatych rokoch 20. storočia. S odstupom rokov má jeho obnovená existencia paradoxnú povahu: rozpor spočíva medzi frekventovanosťou pojmu v dobovom myslení o literatúre a výsledkami tvorivej praxe obdobia. Prakticky nič z toho, čo sa zachovalo do súčasnosti (čitateľsky, literárnohistoricky), neoznačíme ako socialistický realizmus. Pomenovanie si pritom zachovalo svoju relevanciu pre literatúru obdobia od konca štyridsiatych do približne polovice päťdesiatych rokov, v ktorom sa postuláty socialistického realizmu uplatnili aj v tvorbe; z nej ich bolo možné spätne, literárnohistorickou rekonštrukciou vyvodiť, a dať tak pojmu smerovú intenciu. Jeho „druhý život“ v normalizačnom dvadsaťročí prebiehal inak, aj pojem sám mal odlišnú, menej vyhranenú náplň a získal iné funkcie ako bezprostredne po roku 1948; inak, zložitejšie prebiehala aj jeho „inaugurácia“; ani dobový výklad socialistického realizmu, ani predstavy o jeho použití neboli jednoznačné. Toto všetko prechádzalo určitým vývinom, predovšetkým na začiatku a v prvej polovici sedemdesiatych rokov.

Pri pokuse zistiť, čo pojmy v určitej dobe znamenali, môžeme postupovať dvomi smermi. Prvý nás privedie k vymedzeniu ich vnútorného obsahu, významu, k tomu, ako boli v danom čase definované. Druhou možnosťou je preskúmať ich dobové uplatnenie, operatívnu funkciu, praktické využitie. V prípade pojmu socialistického realizmu v období normalizácie bude pravdepodobne produktívnejšie vydať sa touto cestou.

Postup šírenia: kontext

Pre postupnú aplikáciu socialistického realizmu bol určujúci vonkajší spoločenský kontext, teda mocenská konfigurácia, ktorá sa etablovala v rokoch 1969 až 1971 ako priamy dôsledok augustovej okupácie. V rámci procesu kultúrnej normalizácie nastolila nový vzťah ku kultúrnemu a v jeho rámci aj k literárnemu poľu: ovládla ho a zmenila jeho usporiadanie. Reštaurovanie socialistického realizmu bolo sčasti výsledkom tohto procesu, sčasti jeho operatívnu súčasťou. Nešlo však iba o implantáciu cudzorodého prvku do prostredia, ktoré by ho ako celok striktne odmietalo: časť literárnej reflexie sa na tomto reštauračnom akte podieľala – koncepcne, sprostredkovateľsky alebo aplikáciou pojmu v literárnokritickej a literárnohistorickej praxi. Pritom ešte na prelome desaťročí bol socialistický realizmus podobne ako v niekoľkých predchádzajúcich rokoch termínom takmer neznámym, úspešne zabudnutým. Jeho sporadické pripomenutie ho odkazovalo do minulosti ako niečo prekonané. Keď sa Pavol Števček pokúsil nad Hamadovou *Básnickou transcendenciou* postihnúť autorovo „*koncepčné dospievanie k syntéze*“, hovorí o syntéze „*pomatuškovej – a zo širších hľadísk k postsocialistickorealistickej*“.¹ Aj prvé príspevky z tohto obdobia, signalizujúce nastolenie ideologických, proklamatívne marxistických rámcov v myslení o literatúre, sa socialistickému realizmu vyhýbajú. Z takejto platformy vychádzal príspevok Stanislava Šmatláka *Pokus o retrospektívu*, ktorý odznel na sympóziu *Slovenská literatúra na prahu sedemdesiatych rokov 20. storočia*.² Nastolil v ňom vzťah literatúry a ideológie ako problém „spoločenského bytia“ literatúry, ktorý nemožno riešiť ani stotožnením, pohltiením lite-

¹ ŠTEVČEK, Pavol: O Hamadovej *Básnickej transcendencii*. In: *Romboid*, roč. 5, 1970, č. 1, s. 57.

² Konalo sa 24. apríla 1970 v Budmericiach, usporiadala ho redakcia *Romboidu* v spolupráci so Zväzom slovenských spisovateľov.

ratúry ideológiu, ani striktným oddelením jednej oblasti od druhej. Nešlo iba o teoretický problém: vymedzené alternatívy, v Šmatlákovej interpretácii krajnosti, odkazovali k dvom predchádzajúcim etapám literárneho vývinu. Podľa autora state by súčasnosť nemala byť opakovaním ani päťdesiatych, ani šesťdesiatych rokov. V závere príspevku priamo odmieta možnosť návratu k pofebruárovej etape: „...nejde o nijaký otvorený ani zastretý ‚návrat‘ k niekdajšiemu voluntaristickému normovačstvu a postulovaniu tzv. jedine správnych názorov umeleckých riešení; dokonca si myslím, že po poznaní onoho mechanizmu literárneho systému ‚päťdesiatych rokov‘ je takýto návrat v akejkolvek podobe vcelku psychologicky priam nemožný...“³ Pojem socialistický realizmus vrátil do hry v diskusii na spomenutom podujatí D. Okáli v reakcii na referát Jána Števčeka: „Neviem, prečo Ján Števček namiesto toho ‚ideologického‘ modelu nepoužil také perhoreškované slovo – aspoň dnes u nás – ako je socialistický realizmus. To je termín, ktorý sa dnes v literárnej vede a v literárnej histórii socialistických štátov veľmi podrobne analyzuje...“⁴ Na možnosti využitia pojmu pri rekonštrukcii literárnej minulosti sa pýtal aj Michal Nadubinský. Zatiaľ išlo o uplatnenie pojmu v literárnohistorických rámcach.

Sympózium venované uplynulému desaťročiu malo podľa obsahu príspevkov a priebehu diskusie, ale aj podľa toho, kto všetko sa ho zúčastnil – aj viacerí z tých, ktorí v nasledujúcich rokoch vypadli z oficiálnej literárnej prevádzky –, ešte otvorenú, do určitej miery pluralitnú podobu, svedčiacu o relatívnej autonómii literárneho poľa. Aj príspevky, ktoré, ako ten Šmatlák, predznamenávali veci budúce, boli generované akoby zvnútra literatúry samej, boli predstavované ako výsledok jej vlastnej aktivity, hoci by to aj mala byť aktivita taktizovania a postupného prispôbovania sa. Inak už vyzerá Šmatlákova stať Strana a literatúra publikovaná v *Romboid*⁵ o rok neskôr. Má predovšetkým operatívnu funkciu, ambíciu aktívne utvárať, moderovať situáciu: nejde ani tak o rekonštrukciu vzťahu literatúry k aktuálnej mocenskej konfigurácii (slovo „strana“ je tu synonymom moci), ako o postulovanie jeho dobovo akceptovateľnej podoby. Pri pokuse o historické zhodnotenie tohto a iných podobných príspevkov je dôležitá pozícia autora: v mene koho vystupuje, za koho hovorí? Ako predstaviteľ mocenského poľa, tlmočník jeho požiadaviek literatúre, ako mediátor, vyjednávač, alebo ako reprezentant literárneho poľa? Šmatlák vychádza z tézy, podľa ktorej vzťah umeleckej tvorby a spoločnosti – v triednych systémoch odôvodnene antagonistický – je v socializme integrovaný (záujmy umenia a socializmu jedno sú). Riešenie praktickej otázky pomeru spisovateľov ku komunistickej strane našiel v medzivojnovnej publicistike L. Novomeského⁶ („V nej môže,

³ ŠMATLÁK, Stanislav: Pokus o retrospektívu. In: *Romboid*, roč. 5, 1970, č. 3, s. 6.

⁴ Slovenská literatúra na prahu sedemdesiatych rokov 20. storočia. Diskusia. In: *Romboid*, roč. 5, 1970, č. 3, s. 28.

⁵ ŠMATLÁK, Stanislav: Strana a literatúra. In: *Romboid*, roč. 6, 1971, č. 3, s. 1 – 8. Išlo o skrátenú verziu referátu s pôvodným názvom Vzťah strany a literatúry v socialistickej spoločnosti, s ktorým autor vystúpil na konferencii KSČ a literatúra, usporiadanej Ústavom slovenskej literatúry SAV 3. – 5. 5. 1971 v Smoleniciach (celý príspevok vyšiel v zborníku *Genéza slovenskej socialistickej literatúry*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1972).

⁶ „... ‚V nej môže, ale nemusí! Nad ňou? Nikdy nie! Ale vždy s ňou!‘... podstata tohto riešenia vzťahu medzi intelektuálom (a teda aj literárnym tvorcom) a stranou – jasne odhaľujúca disfunkčnosť akéhokoľvek neutrálneho postoja... – platí aj dnes“ (tamže, s. 7).

ale nemusí! Nad ňou? Nikdy nie! Ale vždy s ňou!“). Išlo o riešenie, ktoré už malo charakter záväznej smernice pre spisovateľov danej doby. Návrat do medzivojnového obdobia bol zároveň spôsobom, ako sa vyhnúť bezprostredne predchádzajúcim desaťročiam, ba dokonca ich obe navzájom diskreditovať poukazom na skutočnosť, že protagonistami jedného i druhého boli v niektorých prípadoch tí istí ľudia.⁷ V tomto období mala byť kultúrna normalizácia podľa Šmatláka akousi „tretou cestou“ medzi „ľavičiarstvom“ začiatku päťdesiatych rokov a „pravičiarstvom“ liberalizmom či až militantne anarchistickým malomeštiackym reformizmom“ rokov šesťdesiatych. Rámce, ktoré vytýčuje a v ktorých sa jeho úvahy pohybujú, sú rámcami „slovenskej socialistickej literatúry... na tomto mieste a v tomto čase nášho spoločenského a literárneho vývinu“.⁸ Reč ešte nebola o socialistickej literatúre, autor sa termínu – pravdepodobne aj vzhľadom na jeho spätosť s päťdesiatymi rokmi, o ktorých vedel, že sú pre väčšiu časť literárnej obce odíozne, a ktoré takými boli pravdepodobne aj pre neho samého – vyhol. Novomeského koncepcia socialistickej kultúry a literatúry i jeho osobná autorita sa zdali byť vhodným dobovým východiskom pri riešení vzťahu literatúra – spoločnosť. Zdalo sa, že jej prostredníctvom bude možné sprofanovaný termín jednoducho obísť. O niečo neskôr pri inej príležitosti⁹ Šmatlák uviedol, že „problém socialistického realizmu (...) je pre Novomeského v podstate okrajový (...) jeho socialistická koncepcia literatúry (...) je koncepciou otvorenou (...) preňho nemôže byť ústredným problémom socialistickej literatúry otázka určitej tvorivej metódy, otázka jedného, za optimálny kanonizovaného spôsobu zobrazovania skutočnosti.“¹⁰ Socrealizmus mal byť nahradený rámcovým pojmom socialistická literatúra, ktorý tiež obsahoval „stranickosť“ ako aspoň jednu z pôvodných smerových charakteristík socialistického realizmu.¹¹

Úloha a obsah pojmu tak na úplnom začiatku sedemdesiatych rokov neboli presne vymedzené, dokonca nebolo celkom isté, či naozaj bude reštaurovaný. Vo funkcii naj všeobecnejšieho vymedzenia aktuálneho literárneho poľa mu konkurovalo spojenie „socialistická literatúra“. Nepriamo o tom svedčí postupnosť dvoch zborníkov: najprv vyšla *Genéza slovenskej socialistickej literatúry* (v roku 1972 ako výstup z podujatia konaného roku 1971), a až potom zborník *O socialistickej literatúre* (1976).¹² Ako literárnohistoric-

⁷ „Napokon, rad smutných personálnych únií medzi ľavičiarstvom a pravičiarstvom zo začiatku päťdesiatych rokov a pravičiarstvom liberalizmom či až militantne anarchistickým malomeštiackym reformizmom“ socializmu z konca rokov šesťdesiatych aj vo sfére literárneho života túto spojitosť len potvrdzuje. (...) poruchové javy... či nesignalizovali nejakú základnejšiu poruchu na tej rovine vzťahu medzi literatúrou a stranou... na rovine tzv. ideologickej stratégie (...) „poruchy“ vo sfére socialistickej ideológie nemôžu ostať bez následkov ani pre vnútorné osudy literatúry za socializmu“ (tamže, s. 3 – 4).

⁸ Tamže, s. 8.

⁹ Keď vyšiel výber z Novomeského publicistiky *O literatúre*, usporiadala redakcia *Romboidu* sympóziu a jeho obsah publikoval v bloku Malé sympóziu Romboidu: Novomeský a socialistická koncepcia literatúry (In: *Romboid*, roč. 7, 1972, č. 1).

¹⁰ Tamže, s. 12 – 13.

¹¹ „Môžeme totiž na jej (Novomeského koncepcie, pozn. V. B.) označenie použiť nielen formuly socialistickej alebo marxistickej koncepcie literatúry, ale dá sa oprávnene povedať, že je to stranická koncepcia literatúry“ (tamže, s. 20).

¹² Ako rok konania konferencie sa v edičnej poznámke uvádza 1974. Ide o mylné, o rok posunuté datovanie, podľa spomienok pamätníkov, ako aj iných zdrojov, sa konferencia konala v roku 1973. Svedčí o tom aj

ké označenie pre vývinovú etapu domácej literatúry bezprostredne po februári 1948 sa už v predchádzajúcom období zaužívalo spojenie „päťdesiate roky“, konkretizované niekedy ako „ideologický model literatúry“. O tom, že sa termín napokon etabloval, nerozhodli v konečnom dôsledku koncepčné snaženia domácej oficiálnej literárnej vedy a reflexie, ale vonkajšia iniciatíva, intervencia do priestorov literatúry z oblasti ideológie, ktorá bola súčasťou procesu kultúrnej normalizácie. Záväznosť termínu postulovala napr. rezolúcia XIV. zjazdu KSČ, podľa ktorej „*Strana bude podporovať umenie vychádzajúce (...) z princípov socialistického realizmu*“.¹³ S normalizáciou bol úzko spätý aj druhý dôležitý podnet: v rámci procesu opätovnej sovielizácie spoločnosti sa inovovaná podoba socialistického realizmu stala importom, ktorý mal obohatiť domácu reflexiu, resp. pomôcť jej dobehnúť to, čo zameškala v predchádzajúcom desaťročí. Ak v roku 1969 D. Okáli upozornil, že ide o „*termín, ktorý sa dnes v literárnej vede a v literárnej histórii socialistických štátov veľmi podrobne analyzuje*“, o necelé tri roky malo domáce uvažovanie o literatúre výsledky týchto analýz k dispozícii a muselo si s nimi poradiť.

Proces kultúrnej normalizácie v oblasti literatúry sa zavŕšil a naplno verejne manifestoval v roku 1972. V tomto roku prebehol II. zjazd Zväzu slovenských spisovateľov, na ktorom odznel pre budúcnosť oficiálne záväzný výklad uplynulého obdobia vývinu slovenskej literatúry (bolo zhodnotené ako krízové a interpretované v úzkej súvislosti s tzv. celospoločenskou krízou). Zjazd deklaroval podriadený pomer spisovateľskej organizácie (a oficiálnej literatúry ako celku, ktorý reprezentovala) k aktuálnej politickej moci. Nešlo iba o vzťah organizačný, ale o prepojenie, ktoré malo svoje dôsledky v oblasti tvorby. Ako žiaduca tvorivá metóda bol v správe deklarovaný socialistický realizmus, hoci v ambivalentnej, v porovnaní s päťdesiatymi rokmi „mäkšej“ a v praxi ťažko naplniteľnej podobe: „*Socialistický realizmus chápeme ako tvorivú metódu umelca, ktorý pravdivo zobrazuje skutočnosť v jej dynamickom pohybe... mnohoštyľovosť a uplatňovanie moderných prístupov tvorby nie sú v rozpore s princípmi straníckosti, ideovosti, ľudovosti a zrozumiteľnosti v umeleckom diele. (...) metóda socialistického realizmu neohraňuje, naopak podporuje tvorivé štýly a školy*...“¹⁴ V citovanej a aj v ďalších formuláciách sa prejavil ambivalentný vzťah spoločenskej a kultúrnej normalizácie k dedičstvu päťdesiatych rokov, teda k československej verzii stalinizmu, charakteristický pre celý jej priebeh. Pri pokuse o adaptáciu odkazu tohto obdobia po dvadsiatich rokoch už nemalo ísť o doslovné zopakovanie, skôr o „voľnú parafrázu“, teda v prípade socialistického realizmu o jeho doplnenie tým, čo v pôvodnej podobe vylučoval: „*...socialistický realizmus otvára bohatú škálu možností pre tvorbu, pre jej mnohofarebnosť a umeleckú rozmanitosť... prechádza vývinovým procesom... miesto mu zabezpečia naši najlepší umelci*.“¹⁵

skutočnosť, že – ako sa píše v edičnej poznámke – bezprostredne nadväzovala na Václavkovu Olomouc (konferencia O socialistickém realismu), ktorá sa konala v roku 1973 (viď bibliografické údaje k rovnomenému zborníku z olomouckého podujatia). Aj úvod Karola Rosenbauma je datovaný januárom 1974: v prípade, ak by sa konferencia konala v septembri 1974, bol by úvod ku zborníku z nej napísaný ešte pred jej konaním, čo je značne nepravdepodobné.

¹³ Citát je prebratý z knihy Milana Šútovca *Rekapitulácia nekapitulácie*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1990, s. 99.

¹⁴ Správa výboru ZSS pre II. zjazd. In: *Slovenské pohľady*, roč. 88, 1972, č. 6, s. 1 – 23. Citát je zo s. 19.

¹⁵ Tamže, s. 19.

Najnápadnejším spoločným prvkom týchto, ale aj ďalších, rýchlo pribúdajúcich formulácií, v ktorých sa rozpracúvala problematika socialistického realizmu, bolo permanentné zdôrazňovanie mnohosti („mnohofarebnosť“, „rozmanitosť“, „bohatá škála“, „neohraničenosť“...), ktorá sa však mala uplatniť vo vymedzených rámcoch: táto verzia socialistického realizmu mala byť akousi pluralitou v totalite...

Príbližne v čase konania zjazdu uverejnil *Romboid* príspevok D. F. Markova Socialistický realizmus a modernizmus.¹⁶ Ako viacero neskorších príspevkov na túto tému kombinoval literárnohistorický prístup s aktualizácnou postulatívnosťou; išlo o uplatnenie teleologického historizmu, podľa ktorého je možné aj prítomnosť nahliadnuť ako súčasť dejín a utvárať ju sub specie vývinu. Odvolávanie sa na vývin, „vývinové zákonitosti“ či „pravdu dejín“ patrilo k často využívaným argumentačným a legitimizačným figúram dobového ideologického diskurzu. Aké sú rámce Markovovho prístupu k socialistickému realizmu? Literatúra je preňho funkciou spoločenského organizmu, literárne pole závislou podmnožinou a vlastne odrazom, jednou z možných artikulácií spoločenského poľa. Na základe tejto závislosti sa vývinová postupnosť literatúry odvíja synchronne so všeobecným spoločenským vývinom, resp. s jeho dobovo platným ideologickým modelom, ktorý sám seba prezentoval ako historickomaterialistický. Dejiny literatúry sú v tomto poňatí predstavené ako postupnosť spoločenskej objednávky a reakcií literatúry na ňu. Do týchto rámcov vpisuje Markov svoj globálny vývinový model, teda postupnosť od „modernizmu“, ktorý je produktom buržoáznej kultúry, cez avantgardu, orientovanú síce ľavicovo, ale geneticky spätú s „modernizmom“ (a teda aj s buržoázou kultúrou) až po socialistický realizmus. Základným a vlastne jediným predpokladom socialistického realizmu je „revolučný svetonáhľad“¹⁷ totožný s materialistickým svetonázorom: je to prakticky jediné stabilné kritérium, vymedzujúce aktuálnu platnosť pojmu. Markovova stať, podobne ako väčšina ďalších textov na danú tému, pracovala s „veľkými celkami“, s rozsiahlymi vývinovými sekvenciami na úrovni desaťročí, smerovými určeníami, prúdmi a tendenciami, pričom nevenovala pozornosť analýze konkrétnej tvorby.

Reštaurovanie pojmu na začiatku sedemdesiatych rokov sa odohrávalo v dvoch prelínajúcich sa kontextoch. Prvým bol literárnohistorický, v ňom socialistický realizmus označoval etapu domácej literatúry z konca štyridsiatych a prvej polovice päťdesiatych rokov. Termín bol zároveň súčasťou súboru aktuálnych záväzných inštrukcií, ktorými mocenská sféra reštrukturovala dobové literárne pole, jedným z prostriedkov užšieho prepojenia týchto dvoch sfér. Znovunastolenie socialistického realizmu malo byť legitimizované „historicky“, jeho funkciou vo vývinovom procese smerujúcom k beztriednej spoločnosti. Oficiálna reflexia literatúry sa pritom musela vyrovnávať so zjavnou diskrepanciou medzi predpokladaným „ideálnym priebehom“ tohto procesu a reálnou historickou

¹⁶ In: *Romboid*, roč. 7, 1972, č. 3, s. 31 a ď. Išlo o preklad časti jednej kapitoly z knihy *Genéza socialistického realizmu* (prel. V. Kochol, celá kniha vyšla tiež v roku 1972).

¹⁷ „Revolučný svetonáhľad je hlavným faktorom formovania literatúry nového typu, literatúry socialistickej. Ved' umelcova tvorivá metóda súvisí predovšetkým s charakterom videnia života, s koncepciou sveta. Preto, povedzme, prechod od symbolizmu alebo expresionizmu ako určitých tvorivých metód k socialistickému realizmu značí vždy rozchod s predchádzajúcim estetickým systémom“ (tamže, s. 34).

kou skúsenosťou. Tento rozpor sa premietol aj do pokusov o novú definíciu socialistického realizmu, v dobovej diskusii naň upozornil V. Petrík: „*Stačilo by porovnať definíciu socialistického realizmu, ktorá sa uplatňovala v našej literatúre začiatkom päťdesiatych rokov (...) s názormi na socialistickorealistickú literatúru vyslovenými v diele D. F. Markova (...), aby sme zistili, že rozdiel medzi nimi je obrovský.*“¹⁸ Ponúkala sa otázka, či vzhľadom na „obrovské rozdiely“ išlo ešte stále o tú istú vec, či si pojem za týchto okolností ešte mohol podržať svoje elementárnu funkciu poznávacieho nástroja, otázka, ktorú si vzhľadom na vonkajší kontext nebolo možné položiť. Socialistický realizmus tu bol a bolo potrebné sa ním zaoberať. Zavŕšením prvej etapy jeho inaugurácie boli konferencie v Banskej Bystrici roku 1973 a publikačný výstup z nej, zborník *O socialistickom realizme*, vydaný roku 1976. Obsahuje register dobových pokusov o vymedzenie pojmu.

Rozšírenie a vymedzenie

Nápadná je snaha o rozšírenie jeho významovej platnosti. Už v úvode zborníka proklamuje Karol Rosenbaum prístup, ktorý by zabránil „*opätovnému zúženiu problémov socialistického realizmu...*“. Ten má byť umením „*schopným integrovať*“ *výdobytky a objavy celej literatúry, pričom však nestráca nič zo svojej straníckosti*“.¹⁹ V tomto i ďalších príspevkoch sa pôvodné vymedzenie transformuje do podoby akéhosi „socialistického panrealizmu“, pričom jeho jedinou podmienkou ostáva vágne, a teda aj operatívne pružne chápaná „straníckosť“. Pojem sa rozširuje aj so spätnou platnosťou, literárnohistoricky, má ambíciu zahrnúť aj „*diela, o ktorých sa doteraz nehovorilo s jasnou rozhodnosťou, či patria alebo nepatria do socialistickorealistickej literatúry ([...] poézia M. Rúfusa, M. Válka [...])*“.²⁰ Umožňuje diferenciáciu ako „*prirodzený dôsledok talentovanosti, osobných záľub, sklonov, teda javov psychologicko-sociálnych, ktoré nie sú faktormi namierenými proti princípom straníckosti socialistickej tvorby*“.²¹ Pozoruhodný a azda aj dobovo príznakový je záver citovanej formulácie: na to, aby sa odlišné, diferencované diela stali dielami „rozvinutého socialistického realizmu“, stačí, ak nebudú namierené proti „straníckosti tvorby“. Ide o zjavne väčší variant operatívneho využívania pojmu v porovnaní so situáciou pred dvoch desaťročí. Analogicky s procesom celospoločenskej normalizácie sa aj v literatúre uplatňovala skôr zásada „kto nie je proti nám, je s nami“, a nie postup známy z pofebruárovej histórie, kde platilo „kto nie je s nami, je proti nám“. Širokospektrálnosť pojmu postulovala, vyzdvihovala alebo aspoň zmienila väčšina príspevkov zborníka: pre J. Nogeho bol „*umeleckou metódou s bohatstvom foriem a štýlov*“, ktorá pre svoju „*schopnosť a možnosť (...) absorbovať a syntetizovať zahŕňa celý historický a súčasný proces literárneho vývinu*“;²² už názov článku D. F. Mar-

¹⁸ PETRÍK, Vladimír: Ideové premeny lyrizovanej prózy. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 130.

¹⁹ ROSENBAUM, Karol: Úvod. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 6, zvýr. V. B.

²⁰ Tamže, s. 7.

²¹ ROSENBAUM, Karol: Vývinová problematika socialistického realizmu v slovenskej literatúre do roku 1945. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 18.

²² NOGE, Július: Dve syntézy slovenskej socialistickorealistickej prózy. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 137.

kova Estetická šírka socialistického realizmu, ako aj ďalšie charakteristiky v ňom uplatnené („... široký, neobmedzený proces [...] neredukuje sa len na jednu poetiku [...] hovoríme o rozličných typoch umeleckého zovšeobecnenia [...] napomáha obohateniu pestrofarebnej palety výrazových prostriedkov [...] historicky otvorený...“²³) vyzdvihujú práve rozsah a otvorenosť termínu.

Rozširovanie významovej platnosti socialistického realizmu bolo paralelné s procesom, v ktorom pojem nadobúdal vymedzujúcu, delimitačnú funkciu. V poňatí D. Okáliho bol antipódom „meštiackeho realizmu“²⁴ u F. Míka zohrával svoju úlohu pri globálnom rozčlenení tvorby na dva systémy – na literatúru v socialistickej a buržoáznej spoločnosti. Začlenením domácej tvorby do systému socialistickej literatúry bolo v tomto poňatí legitimizovaním jej existencie a dokonca jej „literárnosti“, ktorá bola upieraná „literatúre v buržoáznej spoločnosti“: „Čiže: bytie buržoáznej spoločnosti sa vylučuje s bytím literatúry, ktoré by to prvé chcela adekvátne zobrazovať. (...) je literatúra, ktorá nezobrazuje, ešte literatúrou. Spomínaná kríza takejto literatúry dáva na to jasnú negatívnu odpoveď: nie je.“²⁵ Rozčlenenie celku literatúry kopírovalo dobový ideologický model bipolárneho sveta. Koncepčným zázemím zmieneného poňatia bol oficiálny ideologický import zo ZSSR. V tejto súvislosti bol pojem socialistického realizmu funkčnou súčasťou procesu sovietyzácie československej spoločnosti a kultúry od roku 1969. Možno hovoriť o staronovej „geopolitickej orientácii“ slovenskej literatúry od začiatku sedemdesiatych rokov, ideovo zaštitenej – podobne ako postavenie vtedajšej moci – tézami o „proletárskom internacionalizme“. V uvedených rámcoch sa socialistický realizmus stával globálnou, nediferencovanou literatúrou jednej („pokrokovej“) polovice bipolárneho sveta, ktorá má spoločný vývinový rytmus: podľa R. Opitzu sa „literatúry v socialistických krajinách vyvíjajú podľa spoločných zákonitostí“, pričom je však zrejmé, že zdrojom tohto vývinu je sovietska literatúra, ktorá svoje impulzy vysiela aj do ďalších krajín vo svojej sfére vplyvu.²⁶ Rovnako riešil vzťah socialistického realizmu a národných literatúr G. Lomidze, podľa ktorého „... teoretici, vychádzajúci z početných faktorov, dokázali zákonitosť a do istej miery aj synchronickosť vzniku metódy socialistického realizmu v rozličných národných literatúrach“.²⁷ V tomto kontexte sa socialistický realizmus stal mocenským nástrojom v ďalšom význa-

²³ MARKOV, D. F.: Estetická šírka socialistického realizmu. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 173 – 174.

²⁴ OKÁLI, Daniel: Cesta davistov k socialistickému realizmu. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 35.

²⁵ MIKO, František: Čitateľ, novátorstvo a socialistický realizmus. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 188.

²⁶ Príznačná je na tomto texte argumentačná postupnosť „sovietska literatúra“ – „literatúra NDR“ – „literatúry v socialistických krajinách“: „Na dejiny sovietskej literatúry pozeráme ako na nahromadenie obrovskej skúsenosti o čoraz užšej spojitosti medzi jednotlivcom a kolektívom, o naplnení autorskej subjektívnosti túžbami a starosťami ľudu. (...) Je pozoruhodné, že literatúra NDR sa v tomto smere vyvíja takisto. (...) literatúry v socialistických krajinách sa vyvíjajú podľa spoločných zákonitostí...“ (OPITZ, Roland: *Epickosť*. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 230).

²⁷ LOMIDZE, Georgij: Socialistický realizmus a národné literatúry. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 232. V príspevku sa pod spojením „národné literatúry“ skrývajú literatúry národov Sovietskeho zväzu a krajín vo sfére jeho mocenského vplyvu. V tejto súvislosti by socialistický realizmus mohol byť aj predmetom výskumu postkoloniálnych štúdií.

me slova. Okrem toho, že bol prostriedkom pozičného zápasu v priestore ideologického a literárneho poľa konkrétnej národnej literatúry, fungoval aj ako súčasť integračnej imperiálnej politiky v oblasti kultúry a ideológie, ktorá bola v prípade Československa pokračovaním priamej okupácie inými prostriedkami. Na zjednocujúci nadnárodný koncept socialistického realizmu a socialistickej literatúry,²⁸ predstavený v zahraničných príspevkoch, nadviazal Dionýz Ďurišin návrhom, podľa ktorého by mal výskum socialistickej literatúry „ako špecifickej medziliterárnej jednotky (...) vyvrcholiť do ucelenej syntézy literárneho vývinu“, ktorou by mali byť „systematicky pochopené dejiny socialistickej literatúry“.²⁹ Základom navrhovanej integrácie mal byť socialistický realizmus, ktorý sa v tomto poňatí uplatňuje ako prakticky neobmedzená a nediferencovaná jednotka,³⁰ odlišená od ostatnej literatúry a polarizujúca celok literatúry iba ideologicky.³¹ opäť, v intenciách modelu rozdeleného sveta, sa celok svetovej literatúry člení na dve veľké časti, na „vnútorné homogénny prúd *socialistickej svetovej literatúry*“ a na „konglomerát nesocialistických národných literatúr, umeleckých metód a smerov“ (zvyč. V. B.).

Výnimočným príspevkom v zborníku *O socialistickom realizme* je štúdia Oskára Čepana Dva stimuly realizmu. Stojí v latentnej opozícii voči väčšine ostatných príspevkov i voči operatívnej intencii celej knihy. Čepan sa vymedzuje odmietnutím dobovo príznakového teleologického historizmu, ktorý vykladá prítomnosť ako súčasť dejín,³² ako aj tým, že oddeľuje literárnohistorickú a operatívnu (účelovú) dimenziu pojmu socialistický realizmus či realizmus. Svoj príspevok koncipoval striktne literárnohistoricky, bez programových ambícií: neslúžil. Socialistický realizmus chápal ako jednu z viacerých, rovnocenných realizácií realizmu, teda nie ako akýsi vývinový vrchol, zavŕšenie (v jeho poňatí má vývin ale otvorenú podobu), pričom realizmus ako výraz materialistického prístupu ku skutočnosti vykladal ako prirodzený korelát smerov, ktoré majú svoje východiská v subjektívnom, idealistickom prístupe.³³ Svoje uvažovanie viedol zvnútra

²⁸ Vo viacerých príspevkoch išlo o synonymá.

²⁹ ĎURIŠIN, Dionýz: Možnosti a perspektívy komparatívneho skúmania literatúry socialistického realizmu. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 270.

³⁰ „Je to jeho univerzalizmus, vyjadrený schopnosťou integrovať nielen výdobytky predchádzajúcich umeleckých smerov, ale aj rôznych nerealistických prúdov literatúry 20. storočia a vytvoriť priestor pre priam neobmedzené možnosti experimentálnych tendencií v dejinnej perspektíve“ (tamže, s. 271, zvyč. V. B.).

³¹ „Oproti geografickému, etnickému či štátotvornému princípu tu vystupuje ako podstatný a jediný ideovopolitický svetonázorový princíp...“ (tamže, s. 272).

³² „Iba overené hodnoty ostávajú v celistvosti. Pre budúcnosť a zväčša aj pre prítomnosť sú kritériá labilné alebo diskutabilné“ (ČEPAN, Oskár: Dva stimuly realizmu. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 209).

„Každá definícia umenia, literatúry, realizmu je problematická vtedy, keď chce prekročiť medze istej konkrétneho-historickej situácie, v ktorej daný artefakt vznikol a pôsobil. Tieto pojmy sú premenlivé, podliehajú vývoju tak ako samotný pojem „skutočnosť““ (tamže).

³³ „Univerzalistická funkcia tohto tzv. „vnútorného modelu“ subjektivistickej povahy nemusí ešte celkovo popierať a v skutočnosti ani vždy nepopiera stimuly evidentnej reality. Cieľom väčšiny umeleckých zmien 20. storočia nebol, ani nie je programový „antirealizmus“. (...) Išlo o ideu tu o exploataciu „odvrátenej strany reality“, ktorá, pretože skutočne existuje, tiež je realitou, hoci jej pôsobnosť nie je momentálne evidentná. Preto sú v dejinách umenia obdobia, keď takýto prístup k umeleckej tvorbe je plne oprávnený a vývinovo plodný“ (tamže, s. 211).

literárneho poľa, ktorému, ako „vývinovému radu literatúry“ priznáva určitú mieru autonómie – a to aj vtedy, keď uvažuje o jeho vzťahu k iným radom. Podal celistvý, nie bipolárny model literatúry a jej vývinu, pričom v rámci tohto celku diferencoval rôzne prístupy (objektívny, realistický – subjektívny, modernistický), ktoré však nepredstavil ako antagonizmy, ale ako výrazy komplementárnych stránok prístupu ku skutočnosti, pričom samotný socialistický realizmus mu bol iba jednou z viacerých, historicky podmienených manifestácií realistického prístupu. Čepanova koncepcia odporovala modelu, na ktorý explicitne či implicitne pristúpili autori väčšiny príspevkov, sovietski aj domáci, modelu deliaceho literatúru na dve časti (socialistickú a buržoaznú).

Dobové zadanie

Rozhodujúce podnety pre oživenie socialistického realizmu prichádzali z oblastí mimo literatúry. Previazanosť pojmu s ideológiou, jeho genetickú závislosť od moci otvorene konštatoval Michal Hruškovíc. V príspevku Ako hodnotiť päťdesiate a šesťdesiate roky v našom umení a umenovede? urobil rekapituláciu frekvencie pojmu v predchádzajúcom období³⁴ a ako hlavný podnet pre jeho rehabilitáciu vyzdvihol XIV. zjazd KSČ.³⁵ Naplno sa tu vyslovilo to, čomu sa väčšina príspevkov v zborníku *O socialistickom realizme* pokúšala vyhnúť, otvorene bola pomenovaná skutočnosť, že termín bol do literatúry a jej reflexie mocensky implantovaný. Hruškovícov príspevok je súborom postulátov, požiadaviek a jednoznačne formulovaných úloh, ktoré má reflexia literatúry splniť. Za skutočnú deformáciu socialistického realizmu nepovažoval päťdesiate, ale až šesťdesiate roky, ktoré termín zavrhol, pričom v tejto súvislosti považuje za nutné „analyzovať nesprávne až antimarxistické a antikomunistické názory a činy, menovať ich konkrétnych nositeľov a objaviť príčiny ich deštruktívnej činnosti...“³⁶ Kritizoval priebeh konferencie, skutočnosť, že účastníci sa neodvolávajú na dokument Poučenie z krízového vývoja a dokonca mu protirečia.³⁷ Referát je príkladom normatívneho vstupu ideológie reprezentujúcej moc do literárneho poľa.

³⁴ „Ešte pred dva a pol rokom, pred XIV. zjazdom KSČ, bolo takmer nemožné socialistický realizmus po dobrom čo i len spomenúť. Na človeka, ktorý v tom čase začal hovoriť o potrebe obnovovania princípov socialistického realizmu, sa poslucháči dívali ako na niekoho, kto chce kriesiť akéhosi zlého ducha, ako na nepolepšiteľného dogmatika a sektára. Tvrdilo sa, že sám termín ‚socialistický realizmus‘ sa nemá používať aj z takticko-politických dôvodov, aby sa vrah nezastrašili a neodradili umelci a umenovedci od kultúrnej politiky KSČ a nášho socialistického štátu. Má sa vrah používať termín ‚socialistické umenie‘ alebo ‚umenie za socializmu‘“ (HRUŠKOVIC, Michal: Ako hodnotiť päťdesiate a šesťdesiate roky v našom umení a umenovede? In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 115, zvýr. V. B.).

³⁵ „Vďaka tomu, že XIV. zjazd KSČ plne rehabilitoval a pre naše umenie aj postuloval metódu a princípy socialistického realizmu, mohla sa rozvinúť široká teoreticko-propagandistická práca, ktorá väčšine umelcov a umenovedcov rozohnala chmáry pochybností a dokázala, že našej komunistickej strane ide o tvorivé, a nie jednostranné chápanie socialistického realizmu, o mnohotvárnosť a širokú tematickú paletu socialistického realizmu“ (tamže, zvýr. V. B.).

³⁶ Tamže, s. 117.

³⁷ „Žiaľ, na tejto konferencii sa tento dokument ešte nespomínal... Niektoré závažné tvrdenia (...) nie sú však celkom v súlade s týmto vedecky vysoko fundovaným dokumentom...“ (tamže, s. 119).

Tomuto tlaku sa prispôsobili aj predstavitelia oficiálnej literárnej reflexie. Stanislav Šmatlák ako najkonceptnejší a najaktívnejší z nich deklaroval úlohu a charakter literárnej vedy v tomto období takto: „*Marxisticko-leninská literárna veda je, a vedome chce byť, aktívnou súčasťou aktuálneho literárneho procesu...*“³⁸ V tomto kontexte chápe výskum a aplikáciu socialistického realizmu utilitárne, ako súčasť vonkajšieho, ideologicky motivovaného zadania³⁹ a samotný pojem vymedzuje, podobne ako väčšina prispievateľov zborníka, značne vágne, pravdepodobne z operatívno-taktických dôvodov (ako „výraz slohu epochy“, ako „pomenovanie základnej ideovo-estetickéj orientácie“). Od Hruškoviča sa o. i. líšil predovšetkým rezervovaným postojom k päťdesiatym rokom a snahou postulovať taký model socialistického realizmu, ktorý by pojem nespájal s praxou tohto obdobia (zotrval pri programe spred dvoch rokov, podľa ktorého nebolo možné ani pokračovať vo vývinovej línii šesťdesiatych rokov, ani nadviazať na predchádzajúce desaťročie).⁴⁰ Šmatlák sa v príspevku vyjadril aj k aktuálnej produkcii a k aktuálnej situácii literárnej tvorby: tá mala podľa neho ambivalentný a prechodný charakter, keď sa vedľa seba objavujú knihy, ktoré sú symptómami doznievajúcej krízy (*Šedé ruže, Psie dni, Miesto, čas, príčina...*), a autori, ktorých tvorba je predzvesťou nového (Šimonovič, Feldek, Habaj, Andruška). Socialistický realizmus poslužil teda aj ako koncepčná báza, zakladajúca aktuálne hodnotenie, literárnokritický výkon, ktorému dodáva posvätenie „vývinový zreteľ“, no ktorý pragmaticky reorganizuje literárne pole, rozhoduje o tom, čo ako krízové vylúčiť a čo ako nové, krízu prekonávajúce akceptovať, privítať.

Aktuálne širokú, až vágnu obsahovú náplň pojmu,⁴¹ ktorá mala byť v porovnaní s päťdesiatymi rokmi „*mimoriadne príťažlivá*“, sa pokúsil Viliam Marčok odôvodniť literárnohistoricky, analógiou socialistického realizmu so všeobecným rytmom vývinu literárnych smerov: tie sa na začiatku vymedzujú „normatívne“ (päťdesiate roky socialistického realizmu) a neskôr diferencujú. Aj socialistický realizmus vstúpil do druhej fázy, podľa Marčoka „*do obdobia plného rozkvetu, čo by zodpovedalo dobudúvaniu materiálnej základne socializmu a budovaniu rozvinutej socialistickej spoločnosti*“.⁴² V Šmatlákovom a Marčokovom príspevku sa najnápadnejšie uplatňuje apologetická a persuzívna (jazykom dneška pove-

³⁸ ŠMATLÁK, Stanislav: Dnešná problematika socialistického realizmu v slovenskej literatúre. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 150.

³⁹ „... púšťame sa do skúmania problematiky soc. r... splňame tým nepochybne jednu z naliehavých kultúrno-politických úloh...“ (tamže, s. 151).

⁴⁰ „... ani koncepcia našej socialistickej literatúry sa nemôže v dnešnej etape jej vývinu vracat' k normatívne ‚poetologickému‘ predpisovaniu tvorivých ‚formuliek‘“ (tamže, s. 160). „Socialistický realizmus – v dnešnom štádiu vývinu socialistického umenia a socialistickej spoločnosti – nemá charakter nejakého partikularistického umeleckého ‚smeru‘, správujúceho sa podľa normatívnej ‚skupinovej‘ poetiky, ale stáva sa výrazom široko osnovaného hnutia za vytvorenie vnútorne bohatého, a preto nevyhnutne esteticky diferencovaného umeleckého slohu našej epochy, adekvátneho zložitému, no nezastaviteľnému procesu utvárania socialistického životného slohu tejto epochy“ (tamže, s. 162 – 163).

⁴¹ „V súčasnosti sme svedkami úsilia definovať socialistický realizmus ako tvorivú metódu, pre ktorú je síce záväzný jednotný marxisticko-leninský prístup ku skutočnosti, ale na jeho umelecké stvárnenie môže spisovateľ použiť širokú, ba neobmedzenú paletu tvárnych prostriedkov. (...) Oproti normatívnemu prístupu z päťdesiatych rokov (...) sú takéto formulácie nielen prekvapujúce, ale najmä príťažlivé“ (MARČOK, Viliam: O estetickéj podstate socialistického realizmu a špecifickosti jeho umeleckých foriem. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 199 – 200).

⁴² Tamže, s. 201.

dané marketingová) funkcia dobovej reflexie literatúry vo vzťahu k soc. realizmu, potreba pojem – najmä vzhľadom na jeho predchádzajúcu povest’ – obhájiť a urobiť ak nie príťažlivým, tak aspoň akceptovateľným pre literárnych aktérov tých čias. Neobracajú sa však iba dovnútra literárneho poľa, ale aj na ideológov, zastupujúcich aktuálne mocenské usporiadanie, v snahe vyjednať určitý priestor tvorbe a jej uplatneniu. Pohyb oficiálnej dobovej reflexie literatúry je *dvojsmerný*, vystupuje vo funkcii sprostredkovateľa, mediátora medzi literárnym poľom a mocenskou reprezentáciou spoločenského poľa. Asi nikto však nemal ilúzie, kto v tomto vzťahu dominuje a koho zadanie je záväzné – ani V. Marčok: „*Na okruh týchto problémov som sa rozhodol upriamiť pozornosť preto, že pred nami stále zostáva stranou určená úloha marxisticky osvetliť krízový vývin našej literatúry v šesťdesiatych rokoch a oživotvoriť socialistický realizmus v jeho dynamickosti a perspektívnosti.*“⁴³

Pozoruhodný, dobovo príznakový prístup k pojmu sa objavuje v príspevku Jána Škamlu.⁴⁴ Socialistický realizmus nie je preňho ani tak vec umeleckej praxe, ale skôr niečo, čo sa udržiava a rozvíja tým, že sa o to metodologicky a teoreticky staráme, že tomu venujeme pozornosť, že to „ošetrujeme“, že o tom hovoríme. Samotná reflexia akoby si svoj predmet nie hľadala, ale vytvárala: ak sa o veci bude hovoriť ako o socialistickom realizme, ona sa ním stane, získa jeho atribúty. Príčina absencie socialistického realizmu v literatúre predchádzajúceho desaťročia nespočívala v dobovej produkcii, ale v tom, že sa k nej ako k socialistickému realizmu nepristupovalo, teda že „na báze pozoruhodných literárnych diel so spoločenským dosahom“ sa neanalyzovali „nové vývojové premeny a stupne socialistického realizmu“.⁴⁵ Ide o poňatie, v ktorom si pojem vytvára skutočnosť, realistické skôr v kontexte scholastického sporu o univerzálie. Pre Dušana Slobodníka je už socialistický realizmus priamo „metódou literárnej vedy“, ktorá „prekonáva nedôslednosti a jednostrannosti všetkých predchádzajúcich metód skúmania literatúry“⁴⁶ a zameriava sa hlavne na výskum „autorovej osobnosti“: „Rozhodujúcim pre začlenenie diela do systému socialisticko-realistických diel je (...) marxistický svetonázor umelca, vyjadrený v štruktúre diela.“⁴⁷ V tomto, ale aj vo väčšine ostatných príspevkov, sa z pôvodných, ždanovovsko-stalinistických určení socialistického realizmu, ktoré boli pre domácu literatúru záväzné v pofebruárovom období, zachováva iba požiadavka „marxistického svetonázoru“, resp. „straníckosti“. Uplatnenie a následná identifikácia tohto postulátu v štruktúre jednotlivého diela nie sú samozrejmé a otvárajú veľký priestor interpretačnej ľubovôli; inak sa veci majú, ak ide o prepojenie tejto požiadavky s občianskou existenciou konkrétneho autora...

Funkcie pojmu a jeho aplikácia v kritickkej praxi

Reštaurácia socialistického realizmu v prvej polovici sedemdesiatych rokov bola výsledkom vonkajšieho zásahu do vývinu literárneho poľa a jedným z prostriedkov jeho

⁴³ Tamže, s. 208, zvýr. V. B.

⁴⁴ ŠKAMLA, Ján: Vývinová problematika socialistického realizmu v slovenskej literatúre v rokoch 1945 – 1972. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 88 – 103.

⁴⁵ Tamže, s. 101.

⁴⁶ SLOBODNÍK, Dušan: Poznámky o poézii a o teórii socialistického realizmu. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 254.

⁴⁷ Tamže, s. 254 – 255.

rekonfigurácie. Na pôvodnú významovú náplň pojmu z päťdesiatych rokov nadviazal tento proces iba čiastočne a výberovo, najmä znovuoživením postulátu „straníckosti“, resp. „triednosti“. Platnosť pojmu sa na jednej strane rozšírila do tej miery, že stratil svoju pôvodnú funkciu „metódy“ a v literárnohistorickej paradigme smerového označenia. Vymedzujúci účel si zachoval len v najširších, globálnych súvislostiach ako ideový protiklad „buržoáznej literatúry“. Tvoril základ nadnárodného konceptu „socialistickej literatúry“, pričom jeho pôsobenie v domácom kontexte v tejto funkcii bolo výsledkom procesu „sovietizácie“ spoločnosti a kultúry: pre vtedajšiu podobu socialistického realizmu bolo rozhodujúce, akým spôsobom sa rozvíjal a transformoval v oficiálnom myslení o literatúre v ZSSR.

Vo všeobecnosti možno vymedziť dve funkcie pojmu – poznávaciu a postulatívnu. Prvá sa uplatňuje vo vzťahu k tomu, čo je alebo bolo, druhá k tomu, čo má byť. Na začiatku kultúrnej normalizácie v prípade pojmu socialistický realizmus sa tieto dve funkcie prekryli, pričom dominantnou sa stala druhá. Na prelome štyridsiatych a päťdesiatych rokov mal podobu *programu*, záväznej inštrukcie, metódy, návodu ako „robiť“ literatúru, a v praxi aj podobu smeru, ktorý bolo možné poetologicky uchopiť na základe určitých kritérií. Túto dištinktívnu funkciu vo vzťahu k literárnej tvorbe sa mu už v sedemdesiatych rokoch obnoviť nepodarilo: zachoval si ju však vo vzťahu k aktérom literárneho poľa. Regenerácia socialistického realizmu nebola jednorazová, najskôr nebol jednoznačne prijímaný ani oficiálnymi koncepcnými autoritami tej doby (Šmatlák). Pojem sa stal jedným z nástrojov organizujúcich vzťahy medzi literárnym a mocenským poľom.

Akú mal funkciu vo vzťahu k dobovej literárnej praxi, do akej miery do nej zasahoval, ako ju ovplyvňoval? Na túto otázku môže relevantne odpovedať iba podrobnejší prieskum literárneho poľa sedemdesiatych a osemdesiatych rokov. Pomerne reprezentatívnym príkladom literárnokritického diskurzu v druhej polovici sedemdesiatych rokov je diskusia o Šikulových *Majstroch*, prvej časti trilógie. V nej samozrejmom súčasťou kritického slovníka bolo adjektívum socialistický. Rozdiel medzi účastníkmi bol v tom, že *väčšina* z nich hovorila o socialistickej literatúre, čím zvonka ohraničila priestor, v ktorom sa literárne dianie a jeho reflexia odohrávajú, no iba *niektorí* používali pojem socialistický realizmus, napr. R. Kuznecovová veľmi všeobecne, keď hovorila o „*umelcoch socialistického realizmu*“ stvárnajúcich „*historický vývin a revolučné perspektívy súčasnosti*“.⁴⁸ Konkretizované na domácu situáciu sa toto spojenie používa s rovnakou „rozširujúcou“ intenciou, akú nachádzame v príspevkoch zborníka *O socialistickom realizme*. Pre vyrovnanie sa kritiky so situáciou, v ktorej sa literárne pole ocitlo v sedemdesiatych rokoch, bol charakteristický príspevok J. Nogeho: „... v požiadavkách a názoroch na socialistickorealistickú prózu existujú (...) rozdielne prístupy. Tých, čo v nich vidia rozdielnosť koncepcií, div nie ideový protichodnosť, Vladimír Mináč správne upozornil, že o nič také nebezpečné nejde, práve naopak, že, chválabohu, ide o prirodzenú vkusovú i umelecko-realizačnú diferenciáciu... Vznik tejto diferenciácie umožňujú široké možnosti socialistickej literatúry, našu prózu a kritiku nevynímajúc.“⁴⁹ Citát ilustruje dilemu, pred ktorou stála dobová reflexia umenia: ako presadiť určitú mieru odlišnosti („diferenciácie“) a zároveň zachovať zdanie jednoty, zbaviť sa

⁴⁸ KUZNECOVÁ, Raisa: Nové i tradičné v Šikulových *Majstroch*. In: *Romboid*, roč. 12, 1977, č. 7, s. 61.

⁴⁹ NOGE, Július: Hovory o *Majstroch* a próze. In: *Slovenské pohľady*, roč. 93, 1977, č. 3, s. 110.

podozrenia zo spochybňovania nespochybniteľného, teda rámcov vymedzených pojmami „socialistická literatúra“ či „socialistický realizmus“? Ak však bola reč o „rozmanitosti individuálnych prístupov, štýlov a metód“ (Miko),⁵⁰ stáva sa otáznym dobový význam a funkcia pojmu socialistický realizmus. Pri „rozmanitosti metód“ už nemohol byť jedinou metódou (ako to bolo v prvej polovici päťdesiatych rokov), čím stratil funkciu záväznej inštrukcie vo vzťahu k postupu či téme – a teda aj významovú konkrétnosť. V kritickej reflexii Šikulovho diela išlo o pomerne frekventované slovné spojenie, ale nikto z tých, čo ho používali, sa ho nepokúsil bližšie definovať. Pojem tak stratil aj hodnotu kritéria: reflexia si nepoložila otázku, či Šikulova próza je „socialistickým realizmom“ – ťažko potom povedať, čo by sa bolo stalo, ak by vysvitlo, že ním nebola.

Na svoju rekonštrukciu ešte čaká – a nielen v súvislosti s pojmom socialistický realizmus – neverejný život literatúry v období normalizácie. Mohla by byť odpoveďou na otázku, ako sa pojem, ale aj celý normalizačný dobový diskurz, uplatnili v literárnej prevádzke: v lektorskej, posudkovej a redakčnej praxi vydavateľstiev a časopisov, ale napríklad aj v ich kádrovej a personálnej politike.

Dobová funkcia: šiboleť

V titule tohto príspevku som pojem socialistický realizmus vzhľadom na jeho pôsobenie a platnosť v sedemdesiatych rokoch označil ako šiboleť. Zodpovedajú mu oba aktuálne slovníkové významy slova, podľa ktorých šiboleť označuje buď „starú ideu, princíp či frázu, ktoré už nie sú akceptované väčšinou ľudí ako dôležité alebo primerané súčasnosti“, alebo „pravidlo, konvenciu, slovo, ktoré odlišuje jednu skupinu ľudí od druhej“. Pôvodne hebrejské slovo šibboleth, označujúce klas, nadobudlo svoj prenesený význam v súvislosti s jednou epizódou v starozákonnej Knihe sudcov. V nej funguje ako prostriedok na identifikovanie utajeného nepriateľa: „Galaádčania potom obsadili jordánske brody pre Efraimcov a keď nejaký efraimský utečenec prosil: ‚Chcel by som prejsť‘ – Galaádčania sa ho opýtali: ‚Si Efraimec?‘ a ak odvetil: ‚Nie!‘, povedali mu: ‚Vyslov šibboleth!‘ Ak povedal ‚sibboleth‘, lebo to nevedel správne vysloviť, chytili ho a zabili na jordánskych brodoch. Vtedy tak padlo z Efraima na štyridsaťdvatisíc mužov.“⁵¹ Slovo, ktoré umožňuje prejsť na druhú stranu, pričom správna výslovnosť rozhoduje o bytí a nebytí: slovo ktoré má operatívnu, mocensko-politickú funkciu a stáva sa kritériom dobového „triedenia duchov“. Nebol v čase normalizácie takýmto zázračným slovíčkom aj socialistický realizmus?

Štúdia vznikla v rámci kolektívneho grantového projektu VEGA č. 2-0123-13 *Kapitoly z dejín slovenskej literárnej kritiky II (od začiatku 70. do záveru 80. rokov 20. storočia)*. Vedúci riešiteľ Mgr. Vladimír Barborík, CSc.

PRAMENE

ČEPAN, Oskár: Dva stimuly realizmu. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 209 – 218.

⁵⁰ MIKO, František: Majstri v diskusii. In: *Slovenské pohľady*, roč. 93, 1977, č. 12, s. 63.

⁵¹ Starý zákon, Kniha sudcov, 12, 5 – 6.

- ĐURIŠIN, Dionýz: Možnosti a perspektívy komparatívneho skúmania literatúry socialistického realizmu. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 270 – 278.
- HRUŠKOVIC, Michal: Ako hodnotiť päťdesiate a šesťdesiate roky v našom umení a umenovede? In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 115 – 120.
- KUZNECOVÁ, Raisa: Nové i tradičné v Šikulových Majstroch. In: *Romboid*, roč. 12, 1977, č. 7, s. 56 – 65.
- LOMIDZE, Georgij: Socialistický realizmus a národné literatúry. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 232 – 241.
- Malé sympóziu Romboidu: Novomeský a socialistická koncepcia literatúry. In: *Romboid*, roč. 7, 1972, č. 1, s. 2 – 20.
- MARČOK, Viliam: O estetickej podstate socialistického realizmu a špecifickosti jeho umeleckých foriem. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 199 – 209.
- MARKOV, D. F.: Socialistický realizmus a modernizmus. In: *Romboid*, roč. 7, 1972, č. 3, s. 31 – 41.
- MARKOV, D. F.: Estetická šírka socialistického realizmu. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 173 – 174.
- MIKO, František: Čitateľ, novátorstvo a socialistický realizmus. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 186 – 191.
- MIKO, František: Majstri v diskusii. In: *Slovenské pohľady*, roč. 93, 1977, č. 12, s. 54 – 64.
- NOGE, Július: Dve syntézy slovenskej socialistickorealistickej prózy. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 137 – 142.
- NOGE, Július: Hovory o Majstroch a próze. In: *Slovenské pohľady*, roč. 93, 1977, č. 3, s. 102 – 112.
- OPITZ, Roland: Epickosť. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 228 – 231.
- OKÁLI, Daniel: Cesta davistov k socialistickému realizmu. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 34 – 42.
- PETRÍK, Vladimír: Ideové premeny lyrizovanej prózy. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 129 – 136.
- ROSENBAUM, Karol: Úvod. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 5 – 8.
- ROSENBAUM, Karol: Vývinová problematika socialistického realizmu v slovenskej literatúre do roku 1945. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 11 – 23.
- SLOBODNÍK, Dušan: Poznámky o poézii a o teórii socialistického realizmu. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 253 – 261.
- Slovenská literatúra na prahu sedemdesiatych rokov 20. storočia. In: *Romboid*, roč. 5, 1970, č. 3, s. 2 – 45.
- Správa výboru ZSS pre II. zjazd. In: *Slovenské pohľady*, roč. 88, 1972, č. 6, s. 1 – 23.
- ŠKAMLA, Ján: Vývinová problematika socialistického realizmu v slovenskej literatúre v rokoch 1945 – 1972. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 88 – 103.
- ŠMATLÁK, Stanislav: Pokus o retrospektívu. In: *Romboid*, roč. 5, 1970, č. 3, s. 2 – 6.
- ŠMATLÁK, Stanislav: Strana a literatúra. In: *Romboid*, roč. 6, 1971, č. 3, s. 1 – 8.
- ŠMATLÁK, Stanislav: Dnešná problematika socialistického realizmu v slovenskej literatúre. In: *O socialistickom realizme*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1976, s. 150 – 167.
- ŠTEVČEK, Pavol: O Hamadovej Básnickej transcencii. In: *Romboid*, roč. 5, 1970, č. 1, s. 55 – 58.

LITERATÚRA

ŠÚTOVEC, Milan: *Rekapitulácia nekapitulácie*. Bratislava : Slovenský spisovateľ, 1990.

Doc. Mgr. Vladimír Barborík, CSc.
Ústav slovenskej literatúry SAV
Konventná 13
811 03 Bratislava
SR
e-mail: Vladimir.Barborik@savba.sk